

İSTANBUL'UN VEBA İLE İMTİHANI: 1811- 1812 VEBA SALGINI BAĞLAMINDA TOPLUM VE EKONOMİ

Nalan Turna*

Özet

1811–1812 veba salgını İstanbul’da birçok sıkıntının yaşanmasına neden oldu. Yiyecek, yakacak gibi temel ihtiyaçlarda kıtlıklar görüldü. Söz konusu veba yılları boyunca gerek ekonomik gerekse demografik dönüşümlerin gölgesinde biçimlenen toplumsal ilişkiler ağlarının belirlediği gündelik hayat pratiklerinde önemli değişimler gözlemlendi.

Bu makalenin konusu, 1811 yılı sonlarında başlayan ve etkisini daha çok 1812 yılı boyunca gösteren veba salgını vesilesiyle gerçekleşen ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin biçimlendirdiği şehir hayatıdır. Makalenin sahip olduğu ana odak doğrultusunda, söz konusu salgına ve yıkıcı sonuçlarına karşı şehir hayatının selameti bakımından sergilenen mücadele biçimleri ile salgın süresince gündelik hayat pratiklerini şekillendiren politik ve ekonomik koşulların sahip olduğu etkileşim atmosferinin şehirde ortaya çıkmasına neden olduğu mekânsal bazı değişimler konu edinilecektir

Anahtar Kelimeler: Veba, Veba Salgını, İstanbul, Kıtlık

İstanbul’da 1811 yılının sonlarında ortaya çıkan ve 1812 yılı boyunca devam eden veba salgını, 1813 yılının başlarında bitti.¹ Vebanın etkisinin arttığı 1812 yılı İstanbul’unda birçok sıkıntı yaşandı. Söz konusu yıl boyunca şehir ahalisi, zahire kıtlığından dolayı zorunlu geçim koşullarını sağlamakta yoğun bir biçimde çeşitli güçlükler yaşadı. Fırın önlerinde ekmek kuyrukları oluştu. Esmer ekmek çıkaran fırınlar kapatıldı. O yıl odun kıtlığı yaşandı. Bakkallar turşu satmaktan men edildiler. Şehirde meyve ve et sıkıntısı baş gösterdi. Artan et fiyatlarına Kuzguncuk’taki fakir Yahudiler tepki gösterdiler.² Birçok şey pahalandı. Şehirde pahalılık o kadar arttı ki İstanbul’un yalnızca zenginlerin yaşam mahalli olduğuna dair konuşmalar duyulur olmaya başladı: “Âsitâne gâni yeridir, elvermeyen

* Yrd.Doç.Dr., İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, Yıldız Teknik Üniversitesi.

¹ Konuyla doğrudan ilgili Mehmet Ali Beyhan’ın konferans bildirisi için bkz. Mehmet Ali Beyhan, “1811 İstanbul Veba Salgını, Etkileri ve Alınan Tedbirler,” *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi/10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 2. Cilt (20- 24 Mayıs 2008): 1029-1036.

² Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, 2. Cilt [trans.] Mehmet Ali Beyhan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 840- 841, 855, 871, 873, 876.

vilâyetine gitsünler.”³ Yeniçeriler, gündelik rutinlerini yerine getirdiler. Yani “yoldaşlarını” haraca bağladılar.⁴ Balat ve Galata’da yangınlar çıktı.⁵ Ve işte tüm bu olumsuz koşulların yaşandığı şehirde, kuvvetli bir şekilde belirerek kendisini hükümran kılan veba salgınıyla birlikte hayatta kalmaya çalışmak oldukça güçleşmiş oldu. Söz konusu veba yılları boyunca gerek ekonomik gerekse demografik dönüşümlerin gölgesinde biçimlenen toplumsal ilişkiler ağlarının belirlediği gündelik hayat pratiklerinde önemli değişimler gözlemlendi.

Bu makalenin konusu, 1811 yılı sonlarında başlayan ve etkisini daha çok 1812 yılı boyunca gösteren veba salgını vesilesiyle gerçekleşen ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin biçimlendirdiği şehir hayatıdır. Makalenin sahip olduğu ana odak doğrultusunda, söz konusu salgına ve yıkıcı sonuçlarına karşı şehir hayatının selameti bakımından sergilenen mücadele biçimleri ile salgın süresince gündelik hayat pratiklerini şekillendiren politik ve ekonomik koşulların sahip olduğu etkileşim atmosferinin şehirde ortaya çıkmasına neden olduğu mekânsal bazı değişimler konu edinilecektir. Makale ile hedeflenmiş amacı verimli kılmak üzere, öncelikle vebanın özlü bir tanımı ve tarihçesine değinildikten sonra Osmanlı coğrafyasında tanık olunan veba salgınlarının seyrine dair genel bir resim çizilecektir.

Veba: Tanım ve Tarihçe

Veba, *pasteurella pestis* veya *yersinia pestis* adlı bir mikro-organizmanın neden olduğu bulaşıcı ve ateşli bir hastalıktır. Eski zamanlarda veba anlamına gelen Arapça *taun* kelimesi hıyarcıklı veba türü için, veba kelimesi ise, içeriği tam olarak bilinmeyen bütün salgın hastalıkları ifade etmek üzere

³ Cabi, *Cabi Tarihi*, 891- 892.

⁴ Yeniçeriler birbirlerine “yoldaş” diye hitap etmekteydiler. Mehmet Zeki Pakalın, “Yoldaş,” *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3.Cilt (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 638. 19. yüzyılda, “yoldaş” tabiri daha çok yeniçerilerin himayesi altındakiler için kullanılmaktaydı. Örneğin bkz. Cabi, *Cabi Tarihi*, 2. Cilt, 466, 481.

⁵ A.g.e., 899, 902-903.

kullanılmaktaydı.⁶Ahmed Cevdet Paşa'nın kullandığı tanım şöyledir: “Vebâ maraz-ı âm ya'ni umûmî bir hastalık demektir. Tâ 'ûn'a vebâ denildiği gibi ba'zan bi'l-akis ale'l-umûm vebâya dahi tâ'ûn denilür.”⁷ Anadolu coğrafyasında veba için, bütün genel kullanımlardan farklı olarak “yumurcak,” “yumrucak,” “oymaca,” “baba,” “ölet,” “kıran” gibi isimlendirmelere rastlamak mümkündür.⁸

Veba hastalığı, fare ve diğer kemirici hayvanlar üzerinde bulunan pireler yoluyla insanlara geçer. Lağım farelerinin asalağı olan pireler, fare ölümleriyle konak değiştirirler ve yerleştikleri yeni konağın kanını emerken veba mikrobu bulaştırırlar. Böylece mikrop, diğer memeliler ile birlikte insanlara da geçer. Bu nedenle, temizlik koşullarının sağlıklı bir şekilde sağlanamadığı zamanlarda, lağım fareleriyle insanların yoğun olarak iç içe yaşadıkları yerleşim birimlerinde veba salgınlarına rastlanması olağan bir durumdur. Üç türlü veba hastalığı sınıflandırılmış bulunmaktadır: Hıyarcıklı, akciğer ve septisemi. Bunlar arasında en hafifi hıyarcıklı olarak bilinen veba türüdür.

Zamanla vebanın etkeni bulundu ve bu hastalığın Tanrı'nın bir laneti veya cezalandırması olmadığı fikri yaygınlaştı. Daha doğrusu vebanın bir hayvan hastalığı olduğu anlaşıldı. Söz konusu hastalığa yol açan mikrobun, farelere yerleşmiş taşıyıcı pireler yoluyla insanlara geçtiği keşfedilince, öncelikle farelerin yok edilmesi ve ardından koruyucu hekimlik çalışmaları doğrultusunda geliştirilen veba aşısı ve etkili serumların kullanılmaya başlamasıyla birlikte hastalığa karşı mücadelede önemli başarılar kazanmak mümkün oldu.⁹

⁶ Nuran Yıldırım, “Salgınlar,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6.Cilt (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995), 423.

⁷ Ahmet Zeki İzgöer, “Ahmed Cevdet Paşa'ya Ait Bazı Tıp Belgeleri,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 4, 1998, 240.

⁸ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi* (İstanbul: İstanbul 2010 Kültür Başkenti Ajansı, 2010), 54.

⁹ Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, 54.

Günümüzden 20.000 yıl öncesinde avlanma yüzünden hayvan sayısı azaldı. Bu durum, insanoğlunu başka besin kaynakları aramaya itti. Böylece tarım başladı ve hayvanlar evcilleştirildi. Yerleşik düzene geçilmesiyle birlikte sulama sistemleri geliştirildi ve insanlar toplu halde yaşamaya başladılar. Gelişen toplumsal hayat biçimleriyle birlikte kimi bulaşıcı hastalıklar, kolayca yayılma imkânı buldu. Söz konusu düzlemde gelişmeye başlayan endemik hastalıklara daha çok Akdeniz kıyılarında ve Ganj ile Sarı Irmak havzalarında rastlanılır oldu. Salgın hastalıklar arasında veba önemli bir yer tuttu. Veba, farklı coğrafya ve zamanlarda, toplumsal, demografik ve dinsel sonuçlar doğuran önemli ekonomik ve politik dönüşümlerin yaşanmasına neden oldu.¹⁰

M.Ö. 10- 9. yüzyıllardan beri bilinen bir hastalık olarak veba, Hindistan ve Çin gibi ülkelerde ortaya çıkmış, ticaret yolları gelişmeye başlayınca Orta Asya, Mezopotamya ve Yakındoğu'ya geçmiş; İskenderiye ve İstanbul gibi büyük şehirlerde görüldükten sonra, Anadolu ve Rusya coğrafyalarında ve sonrasında ise Avrupa ve Afrika kıtalarında yayılmaya başlamıştı.¹¹

Tarihsel olarak vebayla ilgili üç büyük dalgadan ve bu dalgaların yarattığı salgınlardan bahsedilebilir. Bunların birincisi, M.S. 542'de Bizans İstanbul'unda ortaya çıkan Jüstinyen/Iustinianos vebası ve bu dönemi izleyerek 8. yüzyıl ortalarına kadar sürerek gelişim gösteren veba salgınlarıdır. İkincisi, "Kara Ölüm" (*The Black Death*) olarak bilinen ve özellikle 1347- 1352 yılları arasında şiddetini hissettiren ve sonraki yıllarda da etkili olmaya devam eden veba salgınlarıdır. Üçüncüsü ise, 1896- 1914 yılları arasında ortaya çıkarak önemli sonuçlar doğuran salgınlardır.¹²

¹⁰ William H. McNeill'in *Plagues and Peoples* adlı kitabı bu konuları ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Oxford: Basill Blackwell, 1867). Ayrıca, H. Erdem Çıpa, McNeill'in kitabının bir çeşit özetini sunmaktadır. H. Erdem Çıpa, "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler," *Toplumsal Tarih* 22 (Ekim 1995), 19-20.

¹¹ Yıldırım, "Salgınlar," 423.

¹² Nükhet Varlık, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)," *yayınlanmamış doktora tezi* (Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago, 2008), 11.

Jüstinyen vebası, 541 yılında İskenderiye’de yaşanmaya başladı. Ardından 542 yılında tahıl taşıyan gemiler aracılığıyla İstanbul’a ulaştı. Mısır’da başlayan salgın, özellikle Akdeniz kıyılarında etkili oldu; Kuzey Afrika’da, Filistin ve Suriye bölgelerine ulaştıktan sonra, İstanbul’da, İtalya’da ve Galya ile Germania’da yaygınlık kazanarak 767 yılına kadar sürdü. Salgının, toplamda 100 milyon insanın ölümüne sebep olduğu sanılmaktadır.¹³ İstanbul’da vebadan dolayı gerçekleşen ölümlerin, yaklaşık olarak 10.000 kişiyi kapsadığı tahmin edilmektedir.¹⁴

Avrupa kıtasında önemli dönüşümlerin yaşanmasına vesile olan ve “Kara Ölüm” olarak isimlendirilen veba salgını ise, özellikle 1346 ile 1353 yılları arasında etkili oldu.¹⁵ Avrupa’da 1330’larda iklim değişiklikleriyle birlikte bozkırlardaki kemirgenler yok oldu. Bakteriler, pireler ve onları taşıyan hayvanlar sıcak ve kuru rüzgârlar yüzünden Moğol yerleşimlerine gittiler. *Yersinia pestis* taşıyan pireler, Moğollarla birlikte Asya ve Avrupa’yı dolaştılar. Çin, Hindistan ve Ermenistan bölgelerinden geçtiler.¹⁶ Hindistan ve Güneybatı Rusya’dan tekrar Batı’ya doğru bir yayılma gösterdiler. Kırım’ın Güneydoğusundaki Kefe şehrinin Tatarlarca kuşatıldığı esnada veba salgını oldu. Tatarların veba salgınıyla uğradıkları yoğun ölümlerin ardından kurtulduklarını düşünen Cenevizli tüccarların birçoğu veba taşıyıcıları olarak, ülkelerine geri dönüş yolcuğu sırasında daha gemideyken öldüler. Aralarında hayatta kalanlar oldu. İtalya’ya geri dönmeyi başaran bu Cenevizliler, Grönland’a kadar ulaşacak bir biçimde tüm Avrupa’ya yayılan veba salgını başlatan kimseler oldular.¹⁷ Bu veba salgınında 40.000 kişinin öldüğü, Avrupa’da nüfusun en az 1/4’ünün, bazı kaynaklara göre ise 1/3’ünün

¹³ Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, 54.

¹⁴ Yıldırım, “Salgınlar,” 423.

¹⁵ “Kara Ölüm”ün Ortadoğu’daki seyri için bkz. Michale Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 1977).

¹⁶ Andrew Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 71.

¹⁷ Albert S. Lyons ve R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp* [çev.] Nilgün Güdücü (İstanbul: Omas), 345, 349.

ölümüne sebep olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Papa IV. Clement'in tahminlerine göre, 1348- 1351 yılları arasında 23.840.000 insan veba yoluyla ölümlerle tanışmıştı. Fransa'nın yarısı, İngiltere'nin ise 1/3'ü yani 1.000.000 insan vebadan ölmüştü.¹⁹

15. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte başta veba olmak üzere salgın hastalıklarla mücadele etmek için Dubrovnik ve Venedik Cumhuriyetinde karantina uygulamaları kurumsal bir nitelik taşımaya başladı. Böylelikle, salgınların yayılım şiddetini azaltmak konusunda bir aşama kaydedilmiş oldu.²⁰ Veba salgınları, toplumsal hayatta bazı kutuplaşmaların yaşanmasını da beraberinde getirdi. Bazı kimseler hedonizm merkezli bir hayat tarzını benimsediler, bazıları ise dinsel bir hayat biçimini yaşamaya yöneldiler.²¹ Dinsel tutum sahiplerinden bazıları vebanın çıkış nedeninin ilahi kaynaklı bir işaret olduğunu düşünmekteydiler. Göksel cisimlerin hareketlerinin incelenmesi sonucunda elde edilen astrolojik veriler çerçevesinde birtakım analizler yapıldı ve yorumlar gerçekleştirildi: Jüpiter ve Mars'ın dizilişi gibi nedenler öne sürüldü.²²

Vebanın yol açtığı dehşetin etkisinden kurtulabilmek için köylüler, sanatçılar tarafından iskelet formunda resmedilmiş giysiler kuşanarak dans ettiler ve birbirlerine veba korkusunu unutmalarını sağlayan hikâyeler ve fıkralar anlattıkları şenlikler düzenlediler.²³

Veba, işte böylece edebiyat dünyasına da sirayet etmeyi başardı: Bu konuda değerli bir örnek olması bakımından Boccaccio'nun Decameron isimli eserinin, Floransa'da vebadan kaçanların sığındıkları yerlerde birbirlerine anlattıkları ustaca yazılmış hikâyelerle örülmüş olduğunu anmak gerekir.²⁴

¹⁸ Yıldırım, "Salgınlar," 423.

¹⁹ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 76- 77.

²⁰ Çıpa, "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler," 20.

²¹ A.g.e., 20.

²² Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 76.

²³ A.g.e., 72, 74.

²⁴ Giovanni Boccaccio, *Decameron* [çev.] Rekin Teksoy (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1998).

Veba salgınları döneminde Hıristiyanlık, Avrupa kültürüne içkin bulunan paganist unsurlar karşısında önemli kazanımlar elde etti. Hıristiyan Kilisesi, bazı dönemlerde Avrupa'ya hâkim olan ölümcül hastalıkların nedeni konusunda kimi zaman dogmatik bir tavır sergiledi.²⁵ Rahipler tarafından Vahiy Kitabı'nın çoğunlukla "Dördüncü Atlı" bölümü, özellikle pazar günleri sıklıkla okundu.²⁶ Yahudiler, Kilise tarafından vebanın günah keçisi olarak kabul edilerek suçlandılar. Yahudiler, kuyu sularını zehirlemekle veya havayı bozmakla suçlandılar. Basel'de olduğu gibi toplu halde öldürüldükleri oldu. Orta Avrupa'da 1351 yılına gelindiğinde gerek ölümler ve gerekse göçler nedeniyle neredeyse hiç Yahudi kalmadı. Bu dönem boyunca özellikle Polonya ve Rusya, Yahudiler için önemli bir göç merkezi haline geldi.²⁷

Avrupa genelinde vebanın oldukça çarpıcı sonuçları oldu. Örneğin din adamlarının sayısında azalmalar oldu. Bu durum, ehil olmayan kimselerin onların yerini almasıyla sonuçlandı. Din adamları zümresinde beliren nitelik yoksunluğu kiliseye olan güveni sarstı. Avrupa'da Kilisenin gücünün zayıflamasıyla birlikte Latince olarak yürütülen eğitim sisteminde yaşanan sorunlarla bağlantılı bir biçimde yerel diller, kültür ve eğitim dili olarak güçlenmeye başladılar. Diğer bir önemli dönüşüm ise, veba yüzünden feodal dengelerin sarsılması oldu. Örneğin, veba nedeniyle nüfus azalınca feodal beyler topraklarında çalışanlarla uzlaşmak durumunda kaldılar. Tüccarlar vebadan kaçarlarken seyahat etmenin önemini kavradılar ve uzak diyarlara gittiler. Böylece söz konusu zaman dilimi, toplumsal hareketlilik konusunda verimli gelişmelere sahne oldu.²⁸

Avrupa'da Kara Ölüm ya da başka bir deyişle Büyük Ölüm'den sonra da veba salgınlarına rastlandı. 1466 yılında Teselya'da ortaya çıkan bir salgın, Makedonya ve Trakya'da etkili oldu. 1478 yılında Venedik'te veba salgını ortaya çıktı. Fakat İtalya'da görülen en etkili veba salgını 16. yüzyılda Milano'da görüldü; şehrin

²⁵ Çıpa, "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler," 21.

²⁶ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 72.

²⁷ A.g.e., 73.

²⁸ A.g.e., 79-83.

250.000 olan nüfusunun, yaklaşık olarak 60.000 kişiye düşmesine neden oldu. Veba, 1655'te Londra'da, 1720 yılında ise Marsilya'da görüldü. Bu tarihlerden sonra ise Avrupa, veba dehşetini önceki zamanlara nispeten çok daha az yaşadı. Veba, Avrupa macerasının nispeten nihayetlendiği noktada Mısır, Suriye ve Arabistan'da görülür olmaya başladı. Dünya genelinde 1832-1845 arasında hastalığın etki alanı daraldıysa da 1894 yılında çok önemli bir başka salgına tanık olundu. 1894- 1912 yılları arasında etkili olan söz konusu bu salgınlarda yaklaşık olarak 11 milyon kişinin öldüğü iddia edilmektedir. Günümüz dünyası söz konusu olduğunda ise Hindistan, veba hastalığının görüldüğü önemli bir merkez olarak anılmaya değer bir ülkedir.

Osmanlı'da Veba

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nin İstanbul'a ayırdığı bölümünde şehrin içinde ve çevresinde gizli tılsımları anlatır. Söz konusu tılsım anlatılarından on birincisi veba hakkındadır. Çelebi'nin anlatısına göre, eski zamanlarda Sultan Bayezid-i Veli Hamamı'nın bulunduğu yerde 80 arşınlık dört köşe ve tek parça bir sütun bulunmaktaydı. Bu sütun Gezbazya adlı eski bir kâhin tarafından tılsımlanmıştı. Evliya Çelebi, bu tılsımlı sütunun Bayezid-i Veli tarafından yıktırılıp yerine bir hamam yaptırıldığını ve bu tarihten sonra da İstanbul'u vebanın istila ettiğini yazar.²⁹ Elbette Çelebi'nin vebanın İstanbul'daki serüvenine dair tılsımlı açıklamalarının ötesinde söz konusu hastalığın şehirde kendini hakim kılması bağlamında maddi koşulların biçimlendirdiği somut nedenlerden hareketle düşünmek daha verimli olabilir: Veba salgınlarının yerleşim mekanlarında etkili bir biçimde hissedilmesinde askeri seferlerin, fetihlerin, şehirleşmeyle beraber oluşan toplumsal iletişim ağlarının yoğun bir biçimde gelişmesinin, ticareti mümkün kılan bağlantıların gölgesinde gerçekleşen temasların güçlenmesinin ve dinsel düzlem söz konusu olduğunda ise hac gibi insan hareketliliğinden beslenen birçok önemli etkenden söz etmek mümkündür.

²⁹ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi: İstanbul*, 1. Cilt/1. Kitap, [Hz.] Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 34.

Salgın hastalıkların dünya üzerindeki dolaşım seyri söz konusu olduğunda özellikle askeri seferler üzerinde yoğunlaşmak gerektiğini saptamak mümkündür. Askeri seferler ile bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkış seyirleri arasında nedensel bir ilişki olduğu söylenebilir. Örneğin 13. yüzyılın başlarında Timur'un ordusu, Orta Asya'dan hareketle Anadolu'ya girmiş ve 1402 yılında Osmanlı ordusunu önemli bir bozguna uğratmıştı. Söz konusu savaşın ertesinde 1403 yılının bahar aylarında Anadolu coğrafyasında hem kıtlık baş göstermiş hem de veba salgını görülmüştü. Anadolu'da kendini şiddetli bir biçimde hissettiren bu salgına yol açan veba hastalığının Timur'un ordusuyla birlikte söz konusu coğrafyaya taşınmış olduğunu söylemek mümkündür.³⁰

Osmanlılar'ın İstanbul'u fethinden önce veba, 1361- 1362 yılları arasında şehirde ciddi sonuçlar doğuracak bir biçimde görünmüştü. Aynı yüzyılda, İstanbul'a nispeten yakın bir coğrafya içinde yer alan Girit adasında farklı zamanlarda ortaya çıkan birçok veba salgınına rastlanılmıştı.³¹ İstanbul ise, diğer bir kuvvetli veba salgınına 1416- 1417 yılları arasında tanık oldu. Bu salgının ardından 1420 yılında başka bir veba salgını şehirde etkili olmayı başardı. Söz konusu 1420 salgını şehirde o kadar şiddetli bir biçimde hissedildi ki, Bizans Kralı II. Manuel, İmparatorluk sarayını geçici olarak başka bir yere taşıma ihtiyacı duydu.³² Osmanlılar'ın İstanbul'u fethinin ardından şehirde görülen ilk veba salgını 1455 yılı boyunca etkili oldu.³³ Söz konusu bu şiddetli veba, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul nüfusunu yeniden artırma girişimlerini sekteye uğrattı.³⁴ Heath W. Lowry, dile getirilen konuları işlediği bir çalışmasında fetih sonrası İstanbul'unun yeni ve büyük bir nüfusu barındıracak kadar altyapısı olmadığını savunur. Lowry'ye göre, Anadolu ve Balkanlar'ın küçük şehirlerinden getirilenlerin köylü nüfus ile şehirli nüfusun aynı atmosferde yaşamak durumunda kalmaları,

³⁰ Heath W. Lowry, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," *Osmanlı Araştırmaları* 23 (1995), 99- 100.

³¹ Lowry, "Pushing the Stone Uphill," 98.

³² A.g.e., 100, 102.

³³ A.g.e., 105.

³⁴ A.g.e., 103, 110-111, 122.

beraberinde bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Şehrin yeni sakinlerinin eski sakinlerden farklı hijyen pratikleri bulunmasından dolayı, vebanın yayılması için uygun bir zemin oluşmuş olabilirdi. Lowry, işte bu gerekçelerden hareketle salgın hastalıkların gelişiminde yalnızca askeri seferlerin değil, aynı zamanda büyük şehirlere biriken nüfus yoğunluğunun ve bu yoğunluğun beraberinde getirdiği hijyen sorunlarının önemli bir etken olarak dikkate alınması gerektiğini söyler.³⁵

Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar, Kafkaslar, Anadolu, Arap Yarımadası, İran, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'i birbirine bağlayan ticaret yollarının ortasında yer aldığından dolayı, salgın hastalıkların yayılımı çerçevesinde bir nevi küreselleşmenin yaşanmasına neden oldu. Yeni alınan yerlerin idari, askeri ve ticari olarak birbirine güçlü bir biçimde bağlanmasıyla birlikte zorunlu olarak toplumsal hareketlilik düzleminde dikkate değer bir yoğunluk yaşanmaya başlandı. Söz konusu bu hareketlilik durumu, salgın hastalıkların yayılmasını kolaylaştıran bir etken olarak varlık buldu.³⁶

1453–1517 yılları arasında İstanbul'un fethini izleyen bir dönem boyunca Osmanlı şehirleri önemli bir gelişme gösterdiler. 16. yüzyıla varıldığında Osmanlı coğrafyasında küçük kasabaların birleşerek şehirleştiğine tanık olundu. Ekonomik imkânların arttığı şehirler bundan dolayı önemli birer cazibe merkezine dönüştüler. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, şehirler yoğun bir biçimde göç almaya başladılar. Fetihler sonucu elde edilen ganimetler sayesinde şehirler, önemli ölçülerde gerçekleştirilen yatırımlara konu oldular. Özellikle Bursa ve Edirne gibi şehirler İstanbul ile yarışır güçlü bir ekonomik konuma kavuştular.³⁷ 1453- 1600 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin fetihler yoluyla genişlemesiyle vebanın salgınlarının ortaya çıkışı arasında kuvvetli bir bağ olduğunu söylemek yanlış olmaz. Fetihler yoluyla kazanılan ekonomik imkânlar çerçevesinde belirgin bir biçimde şehirleşme konusunda sağlanan başarılar sonucunda, ticaret ve

³⁵ A.g.e., 102, 104.

³⁶ Varlık, "Disease and Empire," 13.

³⁷ A.g.e., 20.

iletişim ağlarının gelişmesiyle birlikte salgın hastalıklar ortaya çıkmakta ve hızlı bir şekilde yayılmaktaydılar.³⁸ Kısacası veba, özellikle yüksek nüfus oranlarına sahip olan ve insanların birbirleriyle yoğun olarak iletişim içinde yaşadıkları şehirlerde görülmekteydi.³⁹

Kırım'dan Güneye doğru, Trabzon üzerinden ise İstanbul'a ulaşmış olan ve daha sonra Marsilya ve Batı'nın diğer bölgelerine sirayet ettiği düşünülen "Kara Ölüm", İstanbul nüfusunun önemli bir kısmının ölümüne neden olmuştu. Heath W. Lowry, inceleyebildiği kaynaklar çerçevesinde Bursa, İznik ve İzmit gibi şehirlerin veba salgınından etkilendiğine dair bir bilgiye rastlamadığını söyler. Bununla birlikte Lowry, Arap kaynaklarından hareketle, genel olarak Anadolu coğrafyasının dolayısı ile Osmanlı topraklarının bu salgın hastalıktan etkilenmemesinin mümkün olmadığını düşünmektedir.⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin söz konusu salgın hastalıklarla mücadele düzleminde yürürlüğe koyduğu önemli kurumsal yapılardan biri olan karantina uygulamasına 16. yüzyıl boyunca rastlamak mümkündür. Örneğin, Sakız Adası'na giden tüccarlar, "tâ'ûnlu yerden geldünüz" denerek, yani vebalı yerden geldikleri gerekçesiyle ilk önce 25 gün kadar hapis tutulduktan ve bu süre zarfında kendilerinden günlük 2'şer akçe tahsil edildikten sonra, Merkez'den bu durum üzerine Sakız Adası'na gönderilen bir hükümlerle birlikte özellikle Müslümanların hapsedilmelerini gerektiren bir duruma sahip olmadıkları, bundan böyle veba şüphesi barındıran kimselerin, diğer insanlarla temas etmelerini engelleyecek bir yerde bekletilmelerinin uygun olacağı kararı uygulamaya konulmuştur.⁴¹

Osmanlı belgelerine yansıdığı kadarıyla 1568 senesinde yaşanan veba felaketinden dolayı eşkinici ve ellicilerinin sayısında dikkate değer bir azalma

³⁸ A.g.e., 4.

³⁹ A.g.e., 18-19.

⁴⁰ Lowry, "Pushing the Stone Uphill," 98. Ayrıca "Kara Ölüm" sonrasındaki İstanbul hakkında bkz. Varlık, "Disease and Empire," 49- 52.

⁴¹ *Osmanlılarda Sağlık*, 2. Cilt [ed.] Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz (İstanbul: Biofarma, 2006), 2. Cilt, 53.

yaşanmıştı.⁴² Yine aynı sene içinde Selanik'te ortaya çıkarak etkili olan veba salgınından dolayı, devlet kurumları için çuka işleyen Yahudilerin dükkân ve tezgâhlarını bırakarak etrafa dağıldıkları belirtilmektedir. Bu durum üzerine, söz konusu ustaların işyerlerine geri dönmeleri ve devlet için gerekli olan çukayı bir an önce işlemeleri gerektiğine yönelik olarak Selanik Kadısı tarafından bir hüküm yazılmış olduğu bilinmektedir. Söz konusu Yahudilere ancak, Yeniçeriler için dokudukları çukayı zamanında yetiştirmeleri koşuluyla, şehir kalesinin dışına çıkma izni verildiği görülmektedir.⁴³

15. yüzyılın sonunda İstanbul nüfusunun 100,000'e yaklaştığı dikkate alınacak olunursa, 1467 yılında görülen veba salgınıyla birlikte İstanbul nüfusunun en az yarısının ölmüş olduğu sonucuna varılabilir. Söz konusu veba salgını, elbette ticaret hayatını oldukça olumsuz bir biçimde etkilemişti. 1468, 1469, 1470, 1471, 1472, 1475 yılları süresince yani 7 sene boyunca şehir veba tarafından adeta kuşatma altına alınmıştı.⁴⁴ 1501 yılında görülen veba salgınında ise şehirdeki nüfusun oran olarak 1/4'ünün yani yaklaşık 25.000 kişinin ölmüş olduğu tahmin edilmektedir. Veba salgınları, 16. yüzyıl süresince de İstanbul'u adeta esir almayı başararak 1511, 1526, 1561, 1581, 1584, 1586, 1590, 1592 ve 1599 yıllarında şehirde yıkıcı sonuçların yaşanmasına sebep oldu.⁴⁵ 1591- 1592 yılları arasında şehri esir alan veba salgınından dolayı günde yaklaşık olarak 325 kişinin ölmüş olduğu düşünülmektedir. Bu şiddetli salgın zamanlarında şehir halkının vebaya karşı korunmayı umarak ve dua etmek amacıyla kutsal mekânları ziyaret etmek üzere şehri terk ettiği bilinmektedir. Padişahın dahi, kendisini salgından esirgemek üzere Sarayını terk etmek zorunda kaldığı bu zaman diliminde şehirdeki çoğu dükkân kapatıldı ve ayrıca mahkûmlar salıverildi.⁴⁶ 16. yüzyılda olduğu gibi 17. yüzyılda da Halil İnalıcık'ın verdiği bilgilere göre İstanbul, 1625, 1637, 1648, 1653, 1673, 1765, 1792, 1812, 1837 ve 1845 ile 1847 yıllarında

⁴² A.g.e., 56.

⁴³ A.g.e., 57-58, 61-62.

⁴⁴ Lowry, "Pushing the Stone Uphill," 124-125.

⁴⁵ A.g.e., 126.

⁴⁶ Yıldırım, "Salgınlar," 423.

salgın hastalıklara karşı verdiği savaşta önemli ölçülerde nüfus kaybına uğradı. 1592 ve 1648 yılları arasında meydana gelen ve oldukça etkili olan salgınlar, günde yaklaşık olarak 1000 kişinin ölmesine neden olan büyük salgınlardı.⁴⁷ Osmanlı kayıtlarında, 1637’de gerçekleşen veba salgını “büyük taun,” 1655’de şehre hakim olan veba salgını ise “şiddetli taun” olarak isimlendirilmektedir.⁴⁸

Osmanlı salgın hastalıklar tarihi söz konusu olduğunda, gerçekleştirilen istatistik veriler göstermiştir ki, erken 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl ortalarında en az bir Osmanlı vilayetinde vebaya rastlanmıştır.⁴⁹ Ender bazı yıllar müstesna olmak üzere salgın hastalıklar, 1572 ile 1589 yılları arasında Yakındoğu, Mısır, Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Afrika coğrafyalarında etkili olmayı başarmışlardır. Veba, 16. yüzyılda dünya üzerinde sadece belli bir dönem süresince etkili olduğu halde, 17. yüzyılı neredeyse tamamen kapsayacak bir biçimde şiddetli olarak hissedildi. Örneğin, Cezayir’de 1600- 1602, 1605, 1606- 1609, 1611- 1613, 1620- 1624, 1626, 1627, 1630, 1639- 1644, 1647, 1649, 1654- 1661, 1665, 1673, 1675- 1676, 1680- 1683, 1686, 1689- 1695 ve 1697- 1702 yılları arasında şiddetli veba salgınları görüldü. 17. yüzyıl Kahire’sinde ise, toplamda 18 vebalı yıl yaşandı.⁵⁰ İstanbul’da 1625 yılında etkili olan veba salgınında ise 200.000’den fazla kişinin öldüğü tahmin edilmektedir: Bu ise, şehrin nüfusunun yaklaşık olarak yarısından fazlasının ölmüş olduğu anlamına gelmektedir.⁵¹

18. yüzyıl boyunca veba, Akdeniz coğrafyasında etkili olamaya devam etti. Veba salgınları bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İskenderiye’den İstanbul’a doğru bir seyir izlemekteydi. Salgınların şiddetli bir biçimde yaşandığı bu yüzyılın 68 yılı vebayla geçti. Bu dönemde vebanın yayılım nedenleri arasında ölenlerin

⁴⁷ Halil İnalcık, “İstanbul-Türk Devri,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23. Cilt, (İstanbul: İsam-Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2001), 236- 237. Karantina teşkilatı hakkında bkz. Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri,” *Bellekten* 58. Cilt, no. 222 (1994) 329-76.

⁴⁸ Yıldırım, “Salgınlar,” 423.

⁴⁹ Daniel Panzac, “Waba,” section on “In the Ottoman Empire,” *The Encyclopedia of Islam* (New Edition), 11.cilt, (Leiden: Brill, 2002), 4.

⁵⁰ A.g.e.

⁵¹ Lowry, “Pushing the Stone Uphill,” 127.

elbiselerinin eskiciler tarafından satılması ve para kullanımının artmış olması gösterilir oldu.⁵² Veba salgınına aynı yüzyılda Osmanlı coğrafyasının başka yerlerinde de rastlandı. 1760 -1762 yılları arasında Halep ve Suriye’de veba salgınları ortaya çıktı. Bölge halkı, öncesinde 1757 ve 1758 senesinde açlık, 1759 senesinde ise depremle karşı karşıya kalmıştı. 1760 senesinde söz konusu bölgede görülmeye başlayan veba salgınıyla felaket ortamı iyice pekişti. 18. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nin hükümran olduğu coğrafyada salgın hastalıklar yüzyılı olarak tarihe geçti; ve bu yüzyıl süresince 57 yıl Ege’de, 41 yıl Bosna’da, 44 yıl Mısır’da, 42 yıl Arnavutluk’ta, 33 yıl Suriye’de, 18 yıl Bulgaristan’da, 45 yıl Cezayir’de ve 19 yıl Tunus’ta veba salgını görüldü.

İstanbul’da 1705, 1726, 1750, 1751, 1778 ve 1812 yıllarında veba salgınlarına yeniden rastlandı. 1750 yılında tam üç ay boyunca İstanbul’da günde yaklaşık olarak 1000-1200 kişinin öldüğü zamanlara tanık olundu.⁵³ İstanbul’da 1773’ten 1778’e kadar vebalı altı yıl yaşandı. Salgından kaçmak isteyen, Galata ve Pera’da yaşayan Avrupalı pek çok tüccar ve diplomat Büyükdere ve Tarabya gibi Boğaziçi köylerine sığınarak kendilerini veba salgınından korumaya çalıştılar. Buğday ihtiyacından veya diğer ihtiyaç maddelerinin tüketiminden anlaşıldığı kadarıyla ölenlerin sayısı, nüfusun 1/3’üne yaklaşmaktaydı. İstanbul’da etkili olan söz konusu veba, aynı zaman diliminde Edirne, Bursa ve Selanik şehirlerine de uğramıştı.⁵⁴

İstanbul’da 1705 yılında nüfusun yüzde 10’u, 1726’de yüzde 16’sı, 1778’de yüzde 20’si, 1812’de yüzde 20’si, 1836’da yüzde 5 veya 6’sı salgın hastalıklardan dolayı ölmüştü. Veba salgınlarının neden olduğu ölümler konusunda 1746, 1751, 1765, 1765, 1770 ve 1803 yıllarına dair veriler ise eksiktir. Daniel Panzac’ın verdiği bilgilerden yola çıkılacak olunursa İstanbul’un nüfusunun 500.000 civarında olduğu görülür. Bu veriler esas alınarak yapılan değerlendirmelere göre 1811-

⁵² Yıldırım, “Salgınlar,” 423.

⁵³ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba: 1700- 1850*, [çev.] Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 12.

⁵⁴ A.g.e., 22-23.

1812 yıllarında İstanbul'da etkili olan veba salgınlarında en az 100.000 kişinin ölmüş olduğu düşünülmektedir.⁵⁵

İstanbul'da etkili olan 1836- 1837 yıllarındaki veba salgınında yaklaşık olarak 25.000 kişinin öldüğü tahmin edilmektedir.⁵⁶ Bu salgın döneminde, Beyoğlu sokaklarında yabancıların siyah muşambalar giyerek dolaşmaya başladığına tanık olundu. İnsanlar ev ziyaretlerine gittiklerinde söz konusu evin yakınlarında kurulan bir kabinde tütsülenerek veba hastalığından kendilerini esirgemeye çalıştılar. Ayrıca tütsülenmiş ve tuzlanmış gıdalar tüketmeyi tercih etmeye başladılar.⁵⁷ Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa 1838 yılında resmi olarak karantina kararı alındı ve bu durumu kurumsallaştırmak üzere 1839 yılında Karantina Nazırlığı kuruldu.⁵⁸ 1840 ve 1844 yıllarında veba oldukça sınırlı olarak birkaç yerde görüldüyse bile, genel olarak Osmanlı topraklarını terk etmeye başlar gibi olduysa da 1894 yılında tekrar ortaya çıkan güçlü veba salgını neredeyse bir yarım yüzyıl kadar devam etti.⁵⁹

Özetle, veba salgınlarının yaklaşık olarak 17. yüzyılın sonlarından itibaren, Avrupa'da etkisini kaybettiği söylenebilir. Avrupa topraklarını terk ettikten sonra veba, özellikle Osmanlı coğrafyasında yani Balkanlar'da, Anadolu'da ve Arap yarımadasında görülmeye başlandı. Daha sonra Avrupa'da olduğu gibi alınan etkili önlemler sonucunda Osmanlı topraklarında da etkisini kaybetmeye başladı. 1820'lere doğru ise vebanın salgın hastalıklar arasındaki öncü yerini neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan yeni bir salgın, yani kolera alacaktı.⁶⁰

⁵⁵ A.g.e., 183.

⁵⁶ İncalcık, "İstanbul-Türk Devri," 236- 237.

⁵⁷ Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Hayatı*, 58.

⁵⁸ İncalcık, "İstanbul-Türk Devri," 236- 237.

⁵⁹ Panzac, "Waba," section on "In the Ottoman Empire," 4.

⁶⁰ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba: 1700- 1850*, 1. Osmanlı'da salgınlar hakkında ayrıca bkz. Necdet Sakaoğlu, "Osmanlı'da Salgınlar," *Toplumsal Tarih* 22 (Ekim 1995), 23-25. Osmanlı'daki kolera için bkz. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892- 1895)* (İstanbul: Kitabevi, 2007).

Osmanlı Devleti'nin hükümler olduğu coğrafyada erken dönemler boyunca salgın hastalıklardan korunmanın bilinen en etkili yolu hastalığın yaşandığı mekânlardan uzaklara yerleşmek şeklinde uygulanmaktaydı. Örneğin Fatih Sultan Mehmed, 1455- 1475 yılları arasında İstanbul'da etkili olan vebadan korunmak amacıyla şehri terk ederek aylarca Balkan coğrafyasındaki farklı yerlerde konaklamayı tercih etmişti. Fatih'in 1455- 1475 yılları arasında farklı zamanlarda şehre hâkim olan hastalık nedeniyle Balkanlarda bulunarak en az beş kere başkent İstanbul'a dönüşünü ertelediği bilinmektedir. Heath W. Lowry, Fatih Sultan Mehmed'in hastalıktan sakınmak üzere sergilediği bu davranışın, söz konusu veba salgınlarının önceden belirlenmiş ilahi bir planın parçası olmadığını düşündüğüne dair bir işaret olduğunu savunur. Lowry, özgür iradeyi temel alan bir kader anlayışının geçerli olduğunu düşündüğü Fatih dönemi ile Kanuni Sultan Süleyman dönemi arasında bir karşılaştırma yapmak amacıyla hastalıktan korunma konusunda Sultan Süleyman'ın, İstanbul'da büyükelçi olarak bulunan Ogier Ghiselin de Busbecq'e verdiği, hastalıktan kaçmanın Allah'ın iradesine karşı çıkmak anlamına geleceği şeklindeki bir yanıtta hareketle Osmanlı dünyasında daha "kaderci" bir tavrın hâkim olmaya başladığını savunur. Lowry'ye göre, Kanuni döneminde hastalıktan kaçarak korunmak isteyen kimselerle alay edilmekte, ayrıca hastalığın bulaşıcılığı olduğu fikri tamamen reddedilmekteydi.⁶¹ Heath W. Lowry, söz konusu bu durumun oluşmasını, Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki Mısır seferinden sonra Osmanlı Devleti'ne hakim olmaya başlayan, önceki dönemler ile karşılaştırıldığında daha "kati" olarak değerlendirilebilecek bir formel İslam anlayışına dayandırmaktadır. Lowry'ye göre, Fatih Sultan Mehmed'in vebadan kendisini korumak amacıyla hastalığın hâkim olduğu şehirlerden uzaklaşarak sergilediği bilinçli tavır, bu konuda Hıristiyan Batı dünyasında geçerli bulunan genel anlayış ile benzeşmekteyken, yaklaşık bir yüzyıl sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde hastalıklarla

⁶¹ Varlık, "Disease and Empire," 129- 131.

mücadele konusunda Osmanlı dünyasında geçerli olmaya başlayan “kaderci” yaklaşım ise daha çok geleneksel İslam anlayışıyla benzeşmektedir.⁶²

İslam söz konusu olduğunda fikir düzleminde rastlanılan en önemli yanlış tutumlardan biri, din ile dindarlar arasında, başka bir deyişle İslam ile İslam tarihini kuran Müslümanlar arasında yapılması zorunlu ayırımdan bağımsız olarak tarihsel olay ve olguların değerlendirilmeye, yorumlanmaya çalışılmasıdır. İslam ile Müslüman kavramlarını, doğalarını yansıtan tanımları gereği özdeş olarak kabul etmek mümkün olmadığından İslam tarihi söz konusu olduğunda Müslümanların hastalıklarla mücadele düzleminde sergiledikleri başarı ya da başarısızlıkları İslam dininin özüne atfetmek yoluyla hakikate dair verimli bir izlenimler demetine ulaşmak imkânsızlaşır. İslam tarihinde veba söz konusu olduğunda hastalıktan korunmak üzere iki farklı tavrın sergilenmiş olduğu söylenebilir. Bu bağlamda vebadan korunmak üzere geliştirilen sağlıklı tutumun güzel bir örneği olarak beliren kahraman, Hz. Ömer’dir. Hz. Ömer, Abdullah bin Abbas’ın rivayetine göre Medine’de bulunan muhacirin ve ensar ile birlikte Şam’ı ziyaret etmek üzere yola çıkıp şehir yakınlarındaki Serg adıyla bilinen yerleşim birine vardığında “aşere-i mübeşşere”den emirü’l ümera Ebu Ubeyde bin el-Cerrah ve arkadaşları tarafından Şam’da veba olduğu konusunda bilgilendirildi. Söz konusu bu durum üzerine Hz. Ömer, yol arkadaşları olan “muhacirin-i evvel”den kimselere danıştığında kimileri, “Sen buraya rızâ-i Bâri için geldin. Buna bir şey mâni’ olamaz” diyerek şehre girilmesi yönünde görüş bildirirken kimileri ise, “Bakıyye-i nâs yani ashâb-ı Resûlullah sallallâhu aleyhi ve selem seninle berâberdir. Anları bu belâyâ sevketmenizi re’y etmeyiz” diyerek Medine’ye geri dönülmesi gerektiğini savundular. Bunun üzerine Hz. Ömer’in çağırarak görüşünü öğrenmek istediği “feth-i Mekke senesi muhâcirlerinin ihtiyârları”, ittifak halinde Medine’ye geri dönülmesi gerektiği görüşünde birleştiler. Hz. Ömer, söz konusu “ihtiyarlar heyeti’nin görüşleri doğrultusunda Şam’a girilmeyerek Medine’ye dönülmesi biçimindeki kararını açıklayınca Ebu Ubeyde kendisine hitaben: “Allah’ın kaderinden firâren mi dönüp gidiyorsun?”

⁶² A.g. e., 130 -31.

deyince Hz Ömer, kendisini şöyle cevapladı: “Yâ Ebâ Ubeyde! Kâşki bu sözü senden başka biri söyleseydi. Evet! Allah’ın kaderinden Allah’ın kaderine firâr eyleriz. Senin bir deven olup da bir yakası otu bol ve diğer yakası kahtlık olan bir vâdiye inse anı otu bol olan tarafda otarırsan Allah’ın kaderiyle otarmış olursun ve kahtlık tarafında otarırsan Allah’ın kaderiyle otarmış olursun değil mi? Bana haber ver!” Bu cevabın ardından orada bulunan Abdurrahman bin Avf, tartışma konusu olan mesele hakkında Hz. Peygamber’den işittiği bir sözü etrafındakilerle paylaşma gereği duydu: “Bir yerde tâ’un olduğunu işittiğinizde oraya gitmeyiniz ve bulunduğunuz yerde vukû’ bulursa andan firâren çıkmayınız”. Hz. Ömer, veba hastalığından korunma konusunda “ekser ashâb-ı güzînin içtihadlarının” ve kendi kararının Abdurrahman bin Avf’ın aktardığı hadis ile uygunluk taşımasından dolayı Allah’a şükrederek huzur içinde Medine’ye geri dönmüştür.⁶³

Hız. Ömer’in kahramanı olduğu ve İslam tarihinde özellikle salgın hastalıklara karşı mücadele konusunda sergilenmiş bulunan tavırları şekillendiren söz konusu bu örnek olay, Müslümanların hastalıktan sakınma konusunda sahip oldukları farklı tavırları ortaya koyması bakımından temsil kabiliyeti yüksek bir mahiyet taşımaktadır.

Bu konuda, 19. yüzyılda İstanbul’da bulunmuş olan Polonyalı Kont Edward Raczynski’nin (1786- 1845) Müslümanların veba hastalığı konusunda sergiledikleri tavırlara dair gözlemleri ve yorumları bize önyargılardan beslenen yanılgıların şekillendirdiği değerlendirmeler konusunda önemli bir resim sunar. 1813 yılında kalmış olduğu Beyoğlu’nda tanık olduğu veba salgınından bahseden Raczynski, Türklerin kaza ve kadere inanmakta olduklarından dolayı vebaya aldırmadıkları gibi bir yorumda bulunur. Raczynski, şehri yönetenlerin veba konusunda ciddi tedbirler almadığını tespit ettikten sonra böyle bir durum karşısında Avrupa’da çok farklı tavırların sergileneceğini savunur. Avrupalıların veba ile karşılaşmaları durumunda ölüm korkusuyla hareket ederek buldukları

⁶³ İzgöer, “Ahmed Cevdet Paşa’ya Ait Bazı Tıp Belgeleri,” 240- 41. (Ahmet Cevdet Paşa, söz konusu bu çalışmanın II. Abdülhamid’in isteği üzerine yapıldığını belirtmektedir.)

şehri bir an önce terk edeceklerini veya evlerine kapanarak kendilerini korumaya çalışacaklarını söyler. Raczynski'ye göre Türklerin böyle bir hastalıkla karşılaştıklarında telaşa kapılmayarak sakin bir biçimde hareket etmeleri hayranlık uyandırıcı bir durumdur.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin hükümran olduğu coğrafyada veba salgınlarından korunmak ve söz konusu bu hastalıkla mücadele etmek bakımından en önemli girişimlerden anılmaya değer olanı, Fatih Sultan Mehmed'in Ege adalarından Limni'yi Venediklilerden almak istemesinin temel nedenlerinden birisidir. Limni adası, kadim zamanlardaki isimlendirilişiyle "*Terra Lemnia*", İtalyancaya geçtiği biçimiyle "*Terra Sigillata*", Türkçe'de ise, "*tin-i mahtum*" olarak bilinen önleyici ve tedavi edici etkisi olan bir bitkinin yetiştiği önemli bir adadır.⁶⁵ Salgın hastalıklar konusunda yapılan güncel çalışmalar, Müslümanların vebaya karşı "kadercî" bir anlayışın şekillendirdiği pasif tavırlara sahip olduklarına dair önyargıların yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çerçevede gerçekleştirilen çalışmalar, Osmanlı şehirlerinde vebayla mücadele konusunda gerekli tedbirlerin alındığını ve bu bağlamda önemli başarılar sağlandığını göstermektedir.⁶⁶

Bununla birlikte İslam dünyasında hastalıklardan korunma konusunda olumsuz sonuçlar doğuran bazı tavırların da sergilendiğine tanık olmak mümkündür: Osmanlı 19. yüzyılının önemli vakanüvislerinden ve aynı zamanda bir hekim olan Şanizade Ataullah Efendi'ye göre, Batı dünyasında aşılama yönteminin kullanılmasıyla birlikte çiçek hastalığının önü alındığı gibi, diğer salgın hastalıklarla mücadelede de özellikle karantina ve gözlemlene yoluyla dikkate

⁶⁴ Edward Raczynski, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat* [Çev.] Kemal Turan (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1980), 53 -54.

⁶⁵ Lowry, "Pushing the Stone Uphill," 104.

⁶⁶ Varlık, "Disease and Empire," 7. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Yıldırım, "Salgınlar." Ayrıca bkz. *Osmanlılarda Sağlık*, 2. Cilt [ed.] Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz (İstanbul: Biofarma, 2006). Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını* ve daha geç dönem için Oya Dağlar, "War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire from the Balkan Wars through the Great War," *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.

değer başarılar elde edilmiştir.⁶⁷ Bununla birlikte İslam tarihinde hastalıklarla mücadele konusunda olumlu ya da olumsuz anlamda bütüncül yaklaşımlar sergilemek mümkün değildir. Batı dünyasında bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda ne türden tedbirlerin alındığı konusunda bilgi sahibi olan bir hekim olarak Şanizade, 1810'larda İstanbul'da baş gösteren veba salgını sırasında ailesiyle birlikte evine kapanmayı tercih etti. Hastalığa karşı tedbir alınması ve bu doğrultuda özellikle "tecrid" uygulanmasına gidilmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunduğu halde, bu konudaki görüşleri umursanmayarak alaya alındı.⁶⁸ Diğer taraftan ise, yine aynı yüzyılda veba hastalığıyla mücadele etmek üzere pozitif birtakım çalışmaların yapıldığı, örneğin 1834 yılında söz konusu hastalığın tedavisinde kullanılmak üzere başarılı sonuçlar sağlayan bir "yakı"nın II. Mahmud'un başhekimî Ahmed Necib Efendi tarafından geliştirildiği bilinmektedir. 1811 ve 1812 yıllarında İstanbul'a hâkim olan veba salgınında ise, hastalığın tedavisinde bazı merhemlerin kullanıldığı bilinmekteyse de genel olarak nasıl ilaçların kullanıldığı konusunda fazla bilgiye ulaşmak mümkün değildir.⁶⁹

Mehmet Ali Beyhan, söz konusu bu salgın döneminde hastalığın tedavisinde izlenen bazı yollar hakkında önemli bilgiler vermektedir: Hastalık sonucu insan vücudunda oluşan bazı şiş ve kabarcıklar ustura ile çiziliyor ve çizilen bu yerden "şişe çekme" yoluyla kanın akıtılması sağlanıyordu. Yumruları tedavi etmek için "kil-i ermeni" denilen gülsuyu sürülmekte ve bazı merhemler kullanılmaktaydı. Ateş üstünde bulunan bir kazanın veya tencerenin dibinde biriken "kara" denilen işlerin vücudun vebalı bölgelerine sürüldüğüne rastlanmaktaydı. Çakmak taşının ateşte kızdırılarak bir bez içinde iltihaplı yerlere konulması ve sülük kullanılarak gerçekleştirilen tedavi yolları da tanık olunan yöntemler arasındaydı.⁷⁰

⁶⁷ Şanizade Mehmed Atullah Efendi, *Şani-zade Tarihi: 1223- 1237/1808- 1821* (İstanbul: Çamlıca, 2008), 543.

⁶⁸ Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, 57.

⁶⁹ II. Mahmud dönemindeki sağlık politikaları ve kurulan hastaneler için bkz. Ayten Altıntaş, "II. Mahmud ve Sağlık," içinde *II Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul* (İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2010), 297-309.

⁷⁰ Beyhan, "1811 İstanbul Veba Salgını, Etkileri ve Alınan Tedbirler," 1034.

1810'lar: Vebanın Gündelik Hayata Yansımaları

1810'lu yıllar boyunca İstanbul, Galata ve Beyoğlu vebanın yoğun olarak yaşandığı odak mekânlara dönüşmüştü. Söz konusu bu mekanlar, daha çok hijyen eksikliğinin hissedildiği yerlerdi. Hanlardan kışlalara, liman boyunca uzanan mahalle sokaklarına kadar kirliliğin hâkim olduğu birçok yerde veba ortaya çıkmaktaydı. İstanbul'da veba genel olarak bahar aylarının gelmesiyle birlikte görülmeye başlanmaktaydı. Bahar aylarıyla beraber, sıcak ve nemli ortamlarda çoğalma imkânı bulan mikroplardan ve bu mikropların başka canlılara bulaşmasına vesile olan pirelerin çoğalmasından dolayı veba, özellikle Ağustos-Eylül aylarında en üst noktaya ulaşmakta, kış aylarının başlamasıyla birlikte ise sona ermekteydi.⁷¹

Şanizade Atullah Efendi, *Tarih*'inde bu vebanın ortaya çıkacağına önceden bilindiğini yazmaktadır.⁷² Şanizade, söz konusu eserinde vebanın ortaya çıkışı ve seyri ile gezegenlerin konumlanışları arasında bir takım bağlar olduğunu savunur ve bu konuda gök cisimlerinin konumlanışlarından hareketle değerli yorumlar sunar: Şanizade'ye göre, 1812 senesinin Aralık ayının sonunda Merkür, takip eden Ocak ayının başında ise Satürn, Güneş'le soğuk bir burç (buruc-ı barideden) olarak kabul edilen Oğlak burcunda birleşmişlerdi. Yani hem Merkür hem de Satürn yanmaya yakındılar.⁷³ Astrolojik olarak bilinmektedir ki, Güneş'ten 8,5 derece uzakta olan gezegen, yanmış kabul edilmektedir. Ve dile getirilen yanma durumu korku, endişe ve sıkıntıya işaret etmekte ve ayrıca bir şeylerin gizlendiğini göstermektedir.⁷⁴ Sadece yanma durumu değil, aynı zamanda Satürn'ün kendisi de genel anlamda korkulara ve endişelere işaret etmektedir; Satürn ayrıca, korkularından dolayı içe kapanmayı temsil etmektedir.⁷⁵ Satürn'ün bizatihi maddi alemi ve gerçekleri temsil etmesi de,⁷⁶ dile getirilen bağlamda

⁷¹ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, 54.

⁷² Şanizade, *Şani-zade Tarihi*, 1. Cilt, 540.

⁷³ Şanizade, *Şani-zade Tarihi*, 1. Cilt, 597- 98.

⁷⁴ R. Hakan Kırkoğlu, *Göklerin Bilgeliği* (İstanbul: Doğan Kitap, 2009), 363.

⁷⁵ Kırkoğlu, *Göklerin Bilgeliği*, 73.

⁷⁶ A.g.e., 70.

sıkıntılı durumlar yaşandığının işareti olarak algılanabilir. Şanizade, ayrıca söz konusu kış mevsiminde bütün mübarek yıldızların geçip gitmiş olduğunu, yani kaybolduklarını yazarak aslında olumsuz başka bir durumdan daha bahsetmektedir.⁷⁷

Bu mevsimde hava yalnızca bir iki gün iyiye gitti diyen Şanizade'nin aktarımına göre, anılan zaman diliminde önce şiddetli bir poyraz çıkmış, gece yarısından sonra biraz kar yağmış ve ertesi gün ise şiddetli bir soğuk meydana gelmişti. Soğuk aslında olumlu görülmekteydi. Diğer olumlu bir durum ise, Zilhiccenin son gününde (3 Ocak 2013) iki uğurlu gezegen yani Venüs ve Jüpiter arasında üçgen bir açının oluşmuş olmasıydı. Yani her iki gezegen birbiriyle olumlu bir irtibata girmişti.⁷⁸ Astrolojik olarak bu uyumlu irtibat, iyi bir hayat ve ferahlık anlamına gelmektedir.⁷⁹ “Bu üçgenin bereketiyle ağaçlar ve kuşlar soğuktan etkilenmediler” diyen Şanizade'nin bu ifadesinden, kendisinin söz konusu astrolojik hakikatten haberdardır. Şanizade, belki de bu üçgen ve aynı zamanda soğuk ve kar sayesinde Muharrem'in birinci günü ve gecesine (4 Ocak 1813) doğru vebanın etkisi azalmaya başladı, diyerek bu konudaki tespitlerini sürdürür. Bu zamandan sonra gerçekten de vebanın etkisi azalamaya başlamış, İstanbul'da her gün yaklaşık olarak yalnızca elli ölümün gerçekleştiğine tanık olunmuştur.⁸⁰ Şanizade'nin verdiği bu bilgilerden hareketle, söz konusu dönemde astrolojik olarak vebanın önceden bilinebileceğine ve vebanın seyri hakkında bazı öngörülerde bulunulabileceğine inanıldığını söylemek mümkündür.

Şanizade Ataullah Efendi, 1811 tarihinde başlayan vebanın öncelikle Mısır'da ortaya çıktığını yazar. Şanizade'ye göre söz konusu hastalık, Mısır'da etkili olduktan sonra Anadolu şehirlerinden ilk olarak İzmir'e sirayet etmiş, ardından ise

⁷⁷ Şanizade, *Şani-zade Tarihi*, 1. Cilt, 597- 98.

⁷⁸ 360 derecelik dairenin üçe bölünmesiyle 120 derecelik açı oluşur. İki gezegen arasında oluşan 120 derecelik açıya/irtibata, üçgen açı denir. 360 derecelik bir dairenin üçe bölünmesiyle oluşan 120 derecelik açı uyumlu bir açıdır ve fayda getiricidir. Sue Tompkins, *Astrolojide Açılar: Horoskopta Gezegenel İlişkileri Anlama Rehberi* [çev.] Serap Rumelili Öcalan (İstanbul: Barış İlhan Yayınevi, 2008), 56.

⁷⁹ Venüs-Jüpiter açısız irtibatı için bkz. Tompkins, *Astrolojide Açılar*, 191.

⁸⁰ Şanizade, *Şani-zade Tarihi*, 1. Cilt, 597- 98.

bu şehrin limanından kalkarak İstanbul'a giden bir tüccar (*bâzergân*) gemisinde ortaya çıkmıştı. Söz konusu gemide bulunan Rumlardan bazıları vebadan dolayı öldüler. Bazı kimseler ise, gemi Galata sahiline vardığı sırada hastalığı kapmış haldeydiler. Sağ kalan bazı denizciler, Galata, Beyoğlu ve Tatavla'da bulunan Rum mahallelerindeki yakınlarının evlerine gittiler. Bazıları ise fahişelerin sakin oldukları evlere sığındılar. Kovularak tecrit edilme korkusu yaşadıklarından dolayı veba ile temas etmiş olduklarını etraflarından gizlediler.

Bir süre sonra, ilk olarak İzmir'den İstanbul'a giden gemide bulunan denizcilerde görülen vebanın etkisi, söz konusu denizcilerin yerleştiği mahallelerde güçlü bir şekilde hissedilmeye başladı.⁸¹ Vebanın, adı anılan yerlerde yaşayan kadın, erkek ve çocuklar arasında hızla yayılmasıyla birlikte ölümler görülmeye başladı. Hatta kimi zamanlar, 8 -10 saat gibi kısa bir süre zarfında birçok ölüm vakasına birden rastlandı. Fener ve Kiremid Mahallesi ile Kumkapı semtlerinde yaşayan Rum ve Ermenilerden bazıları can korkusundan dolayı hanelerini başka yerlere taşımayı uygun gördüler.

Kumkapı ve civarındaki yerlerde hastalanan gayrimüslimlerden bazıları daha güvenli olduğunu düşündükleri Üsküdar, Kadıköy ve Adalar gibi yerlere kaçmayı denediler; fakat gittikleri yerlerde pek hoş karşılanmadılar. Bulaşıcı hastalık taşıdıkları şüphesiyle söz konusu şehir içi göçmenlerin gittikleri semtlerde yerleşmelerine izin verilmedi. Buna benzer durumlar pek çok yerde yaşandı: Hastalıktan dolayı Bebek ve Boğaziçi'ne kaçarak korunmayı dileyen bir başka kişi, tıpkı diğerlerinin başına geldiği gibi, gittiği yerin ahalisi tarafından kötü karşılandı.⁸² Hastalığın şehirde yayılma şiddetinden korkan Moskova elçisi vebadan korunmak üzere yer değiştirmeyi tercih ederek Kızılıada'ya yerleşti.⁸³

İstanbul'da 1812 yılı boyunca şiddetli bir şekilde hissedilen veba salgını süresince insanlar, en azından hastalığın etkisi azalana kadar şehrin çeperlerine veya

⁸¹ Şani-zade, *Şani-zade Tarihi*, 540- 541.

⁸² Cabi, *Cabi Tarihi*, 867- 68.

⁸³ A.g.e., 882.

tamamen dışına yerleşerek salgından kendilerini ve ailelerini korunmaya çalıştılar. *Cabi Tarihi*'nde hikayesi anlatılan Kuzâtdan birinin dramatik bir hale evrilen vebadan korunma serüveni, söz konusu bu durumu yansıtmaya bakımından güzel bir örnektir: Cabi'nin eserinde adını vermediği Kuzâtdan bu adam, Kurban Bayramı'na birkaç gün kala eşi, Arap cariyesi ve biri on bir, diğeri beş yaşlarında olan iki oğlu ile birlikte Rumelihisarı'nda bir yalı kiraladı. Derken Kurban Bayramı geldi çattı. Çocuklar, kurban kesimine tanık oldular. Özellikle büyük çocuk, gördüğü manzaradan öyle etkilendi ki eline bir bıçak aldı ve kardeşini boğazladı. Anneleri, çocukların sesleri çıkmayınca endişelendi. Arap cariye, kadının artan endişesi üzerine çocukları aramaya koyuldu. Çocukları buldu fakat gördüğü manzara karşısında irkildi. Küçük çocuk kanlar içindeydi. Büyük çocuk ise elinde bir bıçakla öylece durmaktaydı. Gördüklerine inanamayan cariye feryat etmeye başladı. Ardından büyük çocuğu, babasının bu durum karşısında sergileyeceği tavrı anımsatarak korkuttu. Çocuk, Arap cariyenin söylediklerinden etkilendi ve yalı kapısını açarak kendini denize attı. Cariye, çocuğu kurtarabileceğini düşünerek arkasından denize atladıysa bile akıntı her ikisini de sürükledi. Hem çocuk hem de cariye denizde kaybolup gittiler. Anne, bütün bu olanları görünce dayanamadı ve aklını kaybetti. Baba, olaylar esnasına Hisar kahvelerinden birinde oturmaktaydı. Kendisine olup bitenler anlatılınca yalıya geri döndü ve aklını yitirmiş bir kadınla baş başa kalmış olduğunu büyük bir kederle fark etti. Cabi'nin aktardığına göre söz konusu adamın şöyle dediği duyuldu: “Bizler hastalıktan gûyâ firâr edüb ve bu kadar nakliye ve yalı kirası ve masârifâtdan sonra evde ancak bir mecnûne karı var, mezârları dahi nâ-ma‘lum.”⁸⁴ Bu örnek olayda görüldüğü gibi, salgın bir hastalıktan korunmanın etkili yollarından biri şüphesiz salgının baş gösterdiği yerleri terk etmektir. Bununla birlikte, şehirden kaçıp gitmek ve böylece hastalıktan korunmaya çalışmak, belli bir gelire sahip olmayı gerektirmekteydi. Bu nedenle nakliye, kira ve benzeri masrafları karşılayamayacak durumda olan fakir kimselerin hastalığın etkilerine karşı daha korunmasız olduğunu söylemek mümkündür.

⁸⁴ A.g.e., 889.

Veba, etkisini iyice gösterip şiddetli bir hal alınca şehir sakinlerinde hastalıktan korunmak üzere dua etmenin önemine dair özel bir bilinç oluştu. Minarelerden dualar okunması için fermanlar yayımlandı. Duhan Suresi'nin şehir içinde yüksek sesle okunması hakkında bir ferman çıkarıldı.⁸⁵ Daha sonra Ahkaf Suresi'nin okunması da bu listeye dahil edilerek bu sureleri okuyanlara belli bir ücret ödenmesi kararlaştırıldı: "Mehakim-i selaseye kayd ve Üsküdar'da on cami'e ferman ile taraf-ı şer'den erbabına sipariş ve taraf-ı mülükeneden okuyanlara yedi bin kuruş ihsan olunacaktı. Ayrıca on beş cami hademesine Üsküdar mollası tarafından elli kuruş verilecekti."⁸⁶

İstanbul, bütün dualara ve diğer çabalara rağmen neredeyse bütünüyle vebaya teslim oldu. Asitane-i Aliyye'de söz konusu bulaşıcı hastalık, öncelikle Fener ve Kumkapı tarafları olmak üzere gayrimüslimlerin (*ehl-i zimmet*) bulunduğu çarşı hanlarında ve daha sonra ise Müslüman (*ehl-i İslam*) mahallelerinde yayıldı. Vebanın şiddetli olarak hissedildiği şehirde, zamanla birçok aileler yaşanan ölümlerden dolayı mahzun olup kederlendiler.⁸⁷ Cabi'nin anlatımına göre, bir gün içinde ölen kimselerin sayısı 800-900'ü geçerek 1200'e yaklaşmıştı.⁸⁸

Vebanın vesile olduğu söz konusu ölüm yoğunluğu ancak kış mevsiminin yaklaşmasıyla birlikte bir miktar geriledi: Yine de nefis-i dahil-i sur-ı Konstantiniyye'de yani Sur içi İstanbul'da günde yaklaşık olarak 50 ölüm olayı gerçekleşir oldu.⁸⁹ Veba korkusu şehri öyle esir aldı ki padişahın Beylerbeyi Camii'ndeki selamlığında kendisine önemli bir yer edinmeyi başardı. Camide vebadan korunmak üzere ayrıca özel dualar okunmaya başladı: Padişahın saltanatının devamı, hayırlı şehzadelerle sevinç bulması ve düşmanları perişan

⁸⁵ A. g. e., 898-99. Ayrıca bkz. İstanbul Mahkemesi, no. 106, vr. 55- 2, 1227/1812.

⁸⁶ A. g. e., 905-906.

⁸⁷ Şani-zade, *Şani-zade Tarihi*, 540- 541.

⁸⁸ Cabi, *Cabi Tarihi*. Bosnevi Hacı Mehmed Efendi'nin 1812 senesinde Sultan'a yazdığı mektupta İstanbul'da vebanın şiddetlendiği ve herkesin perişan olduğundan bahsedilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dahiliye (C.DH), 6/270, 1227.C.25/15 Haziran 1812. Soğanağa Mahallesi imamı Mehmet Esad Efendi, iki oğlunu bu veba salgınında kaybetmişti. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı-Tatav Yayınları, 2001), 89.

⁸⁹ Şani-zade, *Şani-zade Tarihi*, 590.

etmesi ile birlikte vebanın ümmet-i Muhammed üzerinden def edilmesi için dualar edildi.⁹⁰

Hastalığın def edilmesi için Sıbyan mekteblerinin haftada iki gün duaya çıkmaları kararlaştırıldı. Bunun için Bilad-ı Selase mahkemelerine fermanlar gönderildi. “...bir cerrî hâfız, hatm-ı Kur’ân-ı azîmi, derûn-ı kal’adan ibtidâ ve kal’a kapusundan okuyarak hurûc ile kırâ’at ederek, etrâf-ı kal’a-i İstanbul’ı devr ve bâki hatmi, derûn-ı kal’ada itmâmı, tâ ‘ûnun def’ine sebab-i müstakildir deyü, irâde-i aliyye olmağla, icra olunduğu istimâ ile tahrîr olundu.”⁹¹ Ayrıca, camilerde farz namazlarından sonra da tekbir alınması gibi bazı farklı uygulamalar yapılmaya başlandı.⁹² Sıbyan mektepleri bu iki günlük dua etme yükümlülüğünü yerine getirme konusunda oldukça zorlandılar. Buna rağmen Sıbyan mekteblerinin, yakınlarında bulunan kırlarda, böyle bir yerin olmadığı yerlerde ise camilerde dua etmeleri gerektiğine dair başka bir ferman daha yayınlandı.⁹³

Şanizade Ataullah Efendi’nin *Tarih*’inde vebadan korunmak üzere dua edilmesinin faydasına dair örnek bir hikaye anlatılır: Bu hikayeye göre, İstanbul sakinlerinden bir kimse, vebanın sirayet etmemesi için halis bir niyetle ikamet ettiği konağın içinde “hatm-i şerif”e başladı. Hatm-i şerifi tamamlamasına birkaç cüz kala bulunduğu konağın dışına çıkarak konağın etrafını dolaştı. Sonra konağa geri dönerek hatm-i şerifi tamamladı. Söz konusu konağa veba sirayet etmediği anlaşıldıktan ve bu durum çevrede duyulduktan sonra, etraftan bu ritüelin faydasına inanarak onu aynen tekrar edenler oldu. Benzer bir şekilde İstanbul’u vebadan esirgemek üzere hatm-i şerife başlandı ve İstanbul’un etrafı dua edilerek dolaşıldı. Son olarak da Kale içinde hatm-i şerif tamamlandı.⁹⁴ Hastalığın def edilmesi için ayrıca Şeyhülislam Dürri-zade Efendi’den bir “Şifa-yı Şerif” yazılması istendi. Bunu gerçekleştirmek amacıyla “*seri’ül-kalem*” yirmi sekiz

⁹⁰ A.g.e., 908.

⁹¹ A.g.e., 911.

⁹² A.g.e. Ayrıca bkz. İstanbul Mahkemesi, no.106, vr. 56- 2, 1227/1812.

⁹³ A.g.e.

⁹⁴ A.g.e.

hattat bulundu. Söz konusu hattalar bir gün içinde “Şifa-i Şerif”i yazıp tamamladılar.⁹⁵

Bir taraftan hatm-i şeriflerle ve şifa-yı şeriflerle veba İstanbul’dan defedilmeye çalışılırken, bir taraftan da hastalığın şiddetinden dolayı şehirde vesvese hastalığının çoğaldığına tanık olundu. Ramazan ayı boyunca birçok insan evlerinden ikindiye yakın çıktıkları ve dolayısıyla şehirde tam olarak ne olup bittiğini bilmedikleri halde şehirde vesvese sahibi kimseler çoğalmaya başladı. Bununla beraber vesvese sahibi olsun ya da olmasın birçok insanın, bazen bir ay içinde iki-üç farklı yere nakledildiği oldu: “umurundan bizar ve dehşet-i külli gelüp, vesvese üzere olmayan kimseler dahi bir ayda iki üç yere nakledildi.”⁹⁶

Vebanın yoğun olarak yaşandığı düşünülen bazı mekânlar İstanbul sakinleri tarafından günah keçisi ilan edildiler. Bahçekapısı haricinde yer alan ve bekâr odaları bulunduğu Melekgirmez Sokağı bu konuda dikkat çekici bir örnek olarak belirmektedir: Cabi’nin tespitine göre, vebayla mücadele konusunda söz konusu hastalığın yayılmasını engelleme konusunda yaşanan başarısızlığın en önemli nedenlerinden birisi hiç şüphesiz bekâr odalarına hâkim olan zina ve fuhuş idi:

Âsitâne-i aliye’de, Bahçekapısı hâricinde, Melekgirmez Sokağı nâm mahalde, bîkâr odalarında, fâhişeler beşikleriyle ve tezgâhlarıyla oturlar olup, erâziller mat’ûnen fevt olan avreti alenen meydâna çıkaramayub, kimi gece kayığa alub deryâyâ ilkâ ve Asmaaltı nâm mahalde bîkâr odalarında kezâlik ve zen-pâresiyle fâhişesi, bir döşekde bir gece ikisi dahi fevtleri vâki’ ve İstanbul Ağası karşusunda pirinççi mağazaları üzerlerinde olan odalar içinde bîkârlarının eyledikleri fesâdât ve Tahte’l-kal’a derûnunda vâki bîkâr odalarını, Yirmialtılar zabt, derûnunda bu kadar zinâ vü fuhşiyât var iken, bu tâ’ûn u vebâ def’ olmayacağından başka, aher musibetten havf olunub...⁹⁷

⁹⁵ A.g.e., 913.

⁹⁶ A.g.e., 901.

⁹⁷ A.g.e., 914.

Cabi'nin *Tarih*'inde dile getirdiği görüşler, İstanbul'u yönetenler tarafından da benimsendiği için şehirdeki fuhuş mekanı olarak değerlendirilen yerler, örneğin yukarıda adı geçen Melekgirmez sokağında yer alan bekâr odaları yıktırıldı. Galata'daki kalyoncu odaları da aynı şekilde söz konusu yıkımdan nasiplerini aldılar. Yıkılan odalarda bulunan eşyaların sahiplerine hayır getirmeyeceği düşünüldüğünden dolayı bunların çoğu yağmalandı. Bu durumdan dolayı İstanbul'da bir çeşit yağma ekonomisi dönmeye başladı. Yağmanın önüne geçilebilmek için Kapudan Paşa, Kaimmakam Paşa'ya, odaları yıkılan kimselerin eşyalarının alınması için iki gün izin verilmesini istedi. Sonunda alınan izin çerçevesinde Tahtakale ve Asmaaltı'nda bulunan bekâr odaları yıkıldı. Bekâr odalarının sakinleri, başkalarınca ibret alınması için cezalandırıldılar. Başları ve gözleri yaralanarak Yeniçeri Ağası'nın bulunduğu Ağa Kapısı'na gönderildiler ve orada idam edildiler.

Galata'da bulunan bekâr odalarının yıkılmasıyla insanlar arasında fuhuşun en azından buradan def edildiği konusunda yaygın bir kanaat oluştu.⁹⁸ Bu civarda bir Cami yapılması uygun görülerek söz konusu Camii'nin Bahçekapı haricinde bir yere yapılması kararlaştırıldı. Melekgirmez adının bundan böyle sokağın adı olarak kalmaması gerektiği düşünüldü.⁹⁹ Camiye hak yolunda olmak manasında "Hidayet" adı verildi. Bekâr odalarının yıkılması sırasında Ömer adlı birinin de 8 odalı hanı da yıkılmıştı. Adı geçen mülk sahibi Ömer taşradan şehre döndüğünde yıkılmış bulunan hanının yerine bir mağaza inşası için yetkili makamlardan kendisine izin verilmesini istedi.¹⁰⁰ Bekâr odalarının yıkılmasıyla birlikte şehirde önemli ölçülerde bir mekânsal dönüşüm yaşanmaya başladı. Bu açıdan bakıldığında veba, bir yandan bekâr odaları üzerinden işleyen bir ekonomiyi sekteye uğratarırken diğer yandan yeni ekonomik imkânların oluşmaya başlamasına neden olmuştur.

⁹⁸ A.g.e., 914.

⁹⁹ BOA, Hatt-ı Hümayun (bundan sonra HAT), 280/16589, 1228/11 Ocak 1813. BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), 8/356, 1228.M.12/15 Ocak 1813.

¹⁰⁰ BOA, HAT, 287/17226, 1229.L.25/10 Ekim 1814.

Vebanın Ekonomiye Yansımaları

Veba salgınının İstanbul ekonomisi üzerinde birçok farklı düzlemlerde gerçekleşen etkileri oldu. Örneğin, ölümlerden dolayı vergi mükelleflerinin sayısında azalmalar meydana geldi ve böylece İstanbul cizye gelirlerinde ciddi anlamda bir düşüş yaşandı. Cizyeye tabi vergi mükellefleri yani Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler özellikle Mudanya, Tuzla, Gemlik taraflarındaki kasaba ve köyler ile Tekfurdağı, Malkara, Keşan, İpsala, İnöz, Şarköy, Gelibolu civarlarına yerleşmeyi yeğlediler. Söz konusu kimselerin şehir dışına yerleşmeyi tercih etmeleri nedeniyle İstanbul cizyesi kesintiye uğradı. Bu durum üzerine bazı önlemler alındı. İstanbul'u terk eden vergi mükelleflerinin gittikleri yerlerde bulunan cizyedarlardan alacakları kâğıtların geçersiz kabul edileceği ilan edildi.¹⁰¹ Tahsilât işlerinin yalnızca İstanbul cizyedarının göndereceği adamlar tarafından yapılabileceği konusunda bir karar alınarak İstanbul cizye gelirlerinin azalmasının önüne geçilmeye çalışıldı.¹⁰²

1812/1227 yılında İstanbul cizyesini Hâcegan-ı Divan-ı Hümayun'dan Kamil Efendi idare etmekteydi. 1813/1228 yılının cizyesi, 6 ay öncesinden onun üzerine kaydedilerek konuyla ilgili berat evrakı kendisine verilmişti. Kamil Efendi'ye göre, veba sonucunda vergi gelirlerinde görülen düşüşle birlikte ekonomik açıdan vahim bir durum meydana gelmişti. Kamil Efendi, gayrimüslimlerin sıla bahanesiyle İstanbul'dan kaçtıklarını düşünüyordu; gerek yaşanan ölümler ve gerekse vebadan dolayı taşraya yerleşmeyi tercih eden kimselerden dolayı vergi mükelleflerinin sayısında görülen ciddi azalma nedeniyle oldukça endişelenmeye başlamıştı. Cizye vergisinin verimli bir şekilde tahsil edilmesini bu nedenlerle neredeyse imkânsız görmekteydi. Kendi ifadesine göre, İstanbul cizyesinden doğan zarar beş yüz kise kadardı ve bu boyuttaki bir zarara hiç kimse tarafından tahammül olunamazdı.¹⁰³

¹⁰¹ BOA, Cevdet Maliye (bundan sonra C.ML), 456/18458, 1227.Z.19/24 Aralık 1812.

¹⁰² BOA, C.ML, 472/19242, 1227.Z.29/3 Ocak 1813.

¹⁰³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. BOA, C.ML, 309/12627, 1229. R.19/9 Haziran 1812.

Kamil Efendi'nin beyanlarına göre, İstanbul'a hâkim olan veba salgını süresince yaklaşık olarak 40.000 Rum, Ermeni ve Yahudilerden ise 60.000 kişi ölmüştü. Bu ise, toplam olarak 100.000 kişinin ölmesiyle vergi gelirlerinde oluşan 2000 kise akçalık kâğıdın eksik olması demekti. Kamil Efendi, kendisi açısından vahim olarak değerlendirdiği bu durum üzerine İstanbul cizyedarlığından el çekmeye karar verdi. Bunun üzerine Kamil Efendi bulunduğu konumdan azledilerek İstanbul cizyedarlığı, Esbak Kethüda-yı Sadr-ı Ali Çavuşzade Efendi'ye emaneten havale olundu. Cabi'nin aktardığına göre, Kamil Efendi sonradan İstanbul cizyedarlığını bıraktığına pişman oldu fakat artık geri dönmek için çok geç kalmış bulunmaktaydı.¹⁰⁴

İstanbul cizyesinin kime ihale edileceği konusu başlangıçta üstesinden gelinmesi gereken önemli bir sorun olarak görülüyordu. Hatta Muharrem ayı yaklaşmasına rağmen İstanbul cizyesi hala kimseye ihale edilememişti.¹⁰⁵ Bunun nedeni, daha önce de değinildiği gibi, vebadan dolayı vergi mükelleflerinin sayısında meydana gelen azalmaydı. Bu işi köklü bir biçimde çözmek üzere gerekli düzenlemelerin yapılması konusunda devletin bir an evvel harekete geçmesi gündeme gelmiş ve İstanbul cizyesinin rical-i devletten birine ihale edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştı. Söz konusu bu amaca varmak için öncelikle iltizam bedeli düşürülerek ihale cazip bir hale getirilmeye çalışıldı.¹⁰⁶ Yine bu doğrultuda, 1813 yılına ait cizyeyle ilgili gerekli kâğıt masraflarının yanı sıra, berat harcı ve muhasebe harcı adıyla bilinen harçların kaldırılmasına dair bir kararın yürürlüğü sağlandı.¹⁰⁷ Cizye gelirlerinde belli bir istikrar yakalamayı hedefleyen söz konusu kararlar alındıktan sonra İstanbul cizyesi, devlet ricalinden eski Sadrazam Kethüdası Emin Efendi'ye ihale olundu. Emin Efendi'nin üstlendiği cizyedarlıktan zarar görmesi durumunda devlet yeniden devreye girecek ve sorunu çözmek üzere sorumluluk alacaktı.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Cabi, *Cabi Tarihi*, 930.

¹⁰⁵ BOA, C.ML, 161/6780, 1227.L.06/13 Ekim 1812.

¹⁰⁶ BOA, C.ML, 54/6543, 1227.N.03/10 Eylül 1812.

¹⁰⁷ BOA, C.ML, 118/5274, 1227.Z.04/9 Aralık 1812.

¹⁰⁸ BOA, C.ML, 54/6543, 1227.N.03/10 Eylül 1812.

Vebanın ekonomiyi ilgilendiren bir başka boyutu da söz konusu hastalıktan dolayı varisi olmadığı halde vefat edenlerin ellerindeki mukata'ât, mâlikane ve eshâm gibi mahlûlât ile ilgilidir. Bu gibi durumlarda ilgili kişiler tarafından ölenlerin vakfa veya miriye kalan mirasları hakkında gerekli yerlere haber verilmemekteydi. Dolayısı ile devlet ve vakıf açısından gelir kaybı söz konusu olmaktadır. Bunun önüne geçmek için vebadan dolayı vefat edenlerin ellerindeki mukata'ât, mâlikane ve eshâm gibi mahlûlât ile ilgili olarak Defterdar Efendi'ye haber verilmesi gerektiği konusu hükme bağlandı. Bu gibi durumlar söz konusu olduğunda devlet görevlilerine haber veren kimseler ödüllendirilecekti. İrâde-i aliyye gereği olarak, adı geçen mahlûlâtın başkasına verilmeyerek miride toplanmasının uygun görüldüğü özellikle vurgulanmaktaydı.¹⁰⁹

İstanbul'u teslim alan veba salgınından dolayı 1812 yılı boyunca günde yaklaşık olarak iki bin (2000) cenaze Asitane kapılarından dışarı çıkarılmaktaydı. Veba yüzünden gerçekleşen ölümlerin çokluğundan dolayı mezarcılar ile kefen satıcılarına yaramakta olan yeni bir ekonomik alan oluşmaya başlamıştı. Bu durum özellikle cenaze işlerini halletmeye çalışan fakir kimselerin fahiş fiyatlarla karşı karşıya kalarak mağdur olmalarına neden olmaktadır. Söz konusu mağduriyetlere engel olmak amacıyla mezarcılar ile kefen satıcılarına dair fermanlar çıkarılarak uygulanmak üzere "Bilad-ı Selase" yani Eyüp, Üsküdar ve Galata mahkemelerine gönderilmişti.¹¹⁰

Kaimmakam Rüşdi Paşa, söz konusu durumu yani, fahiş fiyatla mezarlık satılması konusunu teftiş etmek üzere kıyafet değiştirerek (*tebdil-i kıyafet*) bir mezarlık ziyaretine çıktı. Burada rastladığı bir mezarcıdan kendisine bir mezar kazmasını istedi ve mezarcı ile fiyat konusunda sıkı bir pazarlığa tutuştu. Mezarcı, kazacağı mezar için 12 kuruş istediye de sonunda sekiz (8) kuruşa razı oldu ve kendisinden istenen mezarı kazdı. Kaimmakam Paşa'nın adamlarından olan

¹⁰⁹ A.g.e., 1227.

¹¹⁰ A.g.e., 902.

“harbeciler”¹¹¹ ve cellât cenaze merasiminden önce mezarlığa, yani Kaimmakam Paşa’nın yanına gittiler. Kaimmakam’ın emriyle mezarcıyı kendi kazdığı mezara koydular. Kaimmakam Paşa, Mezarcılar Kethüdası’nın çağrılmasını istedi. Mezarcılar Kethüdasına söz konusu mezarcının bir gün boyunca mezarda bırakılmasını emretti. Tanık olduğu bu durum karşısında oldukça sinirlenen Kaimmakam Paşa, etrafındaki kimselere öfkeyle şöyle demişti: “[Ç]ıkarın mezâr[cıyı] ve illâ size dahi etmiyeceğim yokdur. Ne demek sekiz guruşa keşâkeş bir mezâr kazmak, halkın ciğer-gâhı yanar iken.”¹¹²

Veba konusu mahalle imamlarından mezarcılara, lağımcılardan kayıkçılara kadar birçok toplumsal kesimi ekonomik çıkarları bakımından ilgilendirmekteydi. Ölü sayısı çoğalması ile söz konusu bu kesimlerin çıkarları arasında güçlü bir bağ olduğunu söylemek yerinde olur. Dil getirilen meslek sahipleri, daha günün yarısı bile olmadan o dönem için iyi bir gelir sayılan 10-15 kuruş kazanıp buldukları yere geri dönmekteydiler. Fakat anılan mesleklerden farklı işlerle iştigal eden diğer esnaf mensuplarının durumu güçleşmeye başlamıştı: Söz konusu esnaftan ölen kimseler olduğunda arkadaşları, meslektaşlarının cenazelerini kaldırmaktan dükkânlarını açamaz hale geldiler.¹¹³ Kısacası şehirde kendisini hâkim kılan veba, toplanması gereken cizyeden, mezar ve kefen fiyatlarına kadar İstanbul’un ekonomi dünyasında önemli dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuştu.

Sonuç

Bu makale, Osmanlı Devleti’nin başkentinde hükümrân olan veba salgınını odak edinerek söz konusu hastalığın toplumsal ve ekonomik hayatın nasıl biçimlenmesine vesile olduğu hakkında verimli sonuçlara ulaşmak üzere tartışmaktadır. Bu amaçla özellikle 1810’ların başlarında İstanbul’da meydana gelen

¹¹¹ Harbeciler, Sadrazam emrindeki askeri bir sınıfın üyeleriydiler. Suç işleyenleri zorla topluyorlardı ve tomruk cezası uyguluyorlardı. Bunlarında sırtlarında post, başlarında keçe, bellerinde balta, ellerinde ise harbe bulunurdu. 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasıyla bu sınıf son buldu. Pakalın, “Harbeci,” *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1. Cilt, 737.

¹¹² A.g.e., 924.

¹¹³ A.g.e., 913.

ve yaklaşık olarak üç yıl boyunca şehirde etkili olan veba salgını konu edinilmiştir.

Ekonomik düzlemde en dikkat çekici husus, cizye ödeyen vergi mükelleflerinin gerek yaşanan ölümler ve gerekse vebadan korunmak üzere taşraya yerleşmeleri sebebiyle, İstanbul'dan elde edilen cizye gelirlerinde ciddi bir azalmanın meydana gelmesi ve bu duruma çözüm bulma konusunda sergilenen devlet müdahalesidir. Devlet, cizyedarların muhtemel zararlarını karşılamak konusunda birtakım güvenceler sağlamak yoluyla bu olumsuz durumu aşmaya çalışmıştır.

İstanbul'a hâkim olan veba salgını nedeniyle yeniden şekillenen ekonomi dünyasında kısa vadede en çok kazananlar oldular. Şehirde söz konusu hastalıktan dolayı ortaya çıkan kargaşa ortamından faydalanarak yağmacılık eden kimseleri de yine veba ekonomisinin kazananları olarak tespit etmek mümkündür. Özellikle mezarcılar, kefen satıcıları ve kayıkçılar gibi meslek erbabı dışında yer alan esnaf açısından ekonomik koşulların genel olarak olumsuz olduğu söylenebilir. Vebanın yol açtığı ölümler yalnızca tüketiciler arasında değil, aynı zamanda esnaf kimseler arasında da yoğun olarak yaşandığından şehir esnafı, meslektaşlarının cenazesini kaldırmaktan neredeyse dükkânlarını açmaya fırsat bulamayarak ya zarar ettiler ya da fazla kar elde edemediler.

Vebadan duyulan korkunun şehri teslim almasıyla birlikte bekâr odaları günah keçisi olarak seçildiler. Söz konusu odaları mesken edinen yoksul kimseler böylece mağdur oldular. Diğer yandan yıkılan bekâr odalarının yerine mağaza açılması girişiminde görüldüğü gibi yeni ekonomik imkânlar belirdi. Bu örnekte tanık olunduğu gibi, vebaya karşı mücadele yolunda gerçekleştirilen mekânsal dönüşümler ekonomik bir takım dönüşümlerinde de oluşmasına vesile oldu. İstanbul'u yönetenler, vebanın yoğun olarak görüldüğü düşünülen odak mekânları ıslah etmek üzere gerçekleştirdikleri yıkımların ardından yeni mekânsal düzenlemeler konusunda bir şekilde elitleştirici bir yaklaşım sergilediler: Örneğin

Melekgirmez sokağında bulunan bekâr odaları yıkıldıktan sonra söz konusu mekânda yeni bir Camii yapmayı uygun gördüler.

İstanbul sakinleri, özellikle 1811 ve 1812 yılları süresince şehirde etkili olan veba salgınından korunma yolları içerisinde belki de en çok şehrin çeperlerine kaçarak yerleşmeyi tercih ettiler. Şehir halkının veba ile mücadele konusunda sergilediği görece başarısızlığın nedeni, yaygın kanaatten farklı olarak Müslümanların dünya görüşlerini biçimlendiren yanlış dinsel anlayışlar değil, devlet kurumlarının söz konusu hastalığa karşı gerekli önlemleri alma konusunda yetersiz kalmasıydı. Nitekim veba ile mücadele düzleminde yetersiz kalındığından hareketle devlet kurumlarının zamanla gerekli tedbirleri almak üzere bilinç bir tavır sergilediği, örneğin modern bulaşıcı hastalıkların toplumsal ağ içindeki dolaşımına engel olmak için karantina uygulamasına gidildiği görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)¹¹⁴

Cevdet Dahiliye (C.DH)
Hatt-ı Hümayun (HAT)
Cevdet Evkaf (C.EV)
Cevdet Maliye (C.ML),
C.ML, 161/6780, 1227.L.06/13 Ekim 1812.

Kitap ve Makaleler

Albert S. Lyons ve R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp* [çev.] Nilgün Güdücü, Omas, İstanbul.

Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Ahmet Zeki İzgöer, "Ahmed Cevdet Paşa'ya Ait Bazı Tıp Belgeleri," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 4, 1998.

Ayten Altıntaş, "II. Mahmud ve Sağlık," içinde *II Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul 2010, ss. 297–309.

Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, 2. Cilt [trans.] Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Coşkun Yılmaz - Necdet Yılmaz (ed.) *Osmanlılarda Sağlık*, 2. Cilt, Biofarma, İstanbul 2006.

Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba: 1700- 1850*, [çev.] Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Daniel Panzac, "Waba," section on "In the Ottoman Empire," *The Encyclopedia of Islam* (New Edition), 11. cilt, Brill, Leiden 2002.

Edward Raczynski, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat* [Çev.] Kemal Turan, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1980.

Giovanni Boccaccio, *Decameron* [çev.] Rekin Teksoy, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 1998.

Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Bellekten* 58. Cilt, no. 222, TTK, Ankara 1994, ss. 329–376.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi: İstanbul, 1. Cilt/1. Kitap, [Hz.] Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Halil İnalçık, "İstanbul-Türk Devri," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23. Cilt, İsam-Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2001).

Heath W. Lowry, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," *Osmanlı Araştırmaları* 23, 1995.

¹¹⁴ Belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarında belirtilmiştir.

H. Erdem Çıpa, "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler," *Toplumsal Tarih* 22 Ekim 1995.

Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı-Tatav Yayınları, İstanbul 2001.

Mehmet Ali Beyhan, "1811 İstanbul Veba Salgını, Etkileri ve Alınan Tedbirler," *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi/10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 2. Cilt 20- 24 Mayıs 2008, ss.1029- 1036.

Mehmet Zeki Pakalın, "Harbeci," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1. Cilt.

Mehmet Zeki Pakalın, "Yoldaş," *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3.Cilt, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993

Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892- 1895)*, Kitabevi, İstanbul 2007.

Michale Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton: Princeton University Press, 1977.

Necdet Sakaoğlu, "Osmanlı'da Salgınlar," *Toplumsal Tarih* 22 (Ekim 1995).

Nuran Yıldırım, "Salgınlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6.Cilt, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995.

Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, İstanbul 2010 Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul: 2010.

Nükhet Varlık, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)," *Yayınlanmamış Doktora Tezi* (Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago, 2008.

Oya Dağlar, "War, Epidemics and Medicine in the Ottoman Empire from the Balkan Wars through the Great War," *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.

Sue Tompkins, *Astrolojide Açılar: Horoskopta Gezegensel İlişkileri Anlama Rehberi* [çev.] Serap Rumelili Öcalan, Barış İlhan Yayınevi, İstanbul 2008.

Şanizade Mehmed Atallah Efendi, *Şani-zade Tarihi: 1223- 1237/1808- 1821*, Çamlıca, İstanbul 2008.

William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Basill Blackwell, Oxford 1867.